

ՄԵՐ ՉԱՄՈՒՄՆ ՈՒԹԻՒՆ *)

Այժմ դառնանք միւս դէպքը քննելու: Եթէ Արտաւազդ Մամիկոնեանն էր, որ իւր դուստրը Շաւառայ Արծրունուն կին տուաւ, ապա ուրեմն նորա որդի վասակն էր, որ իւր դուստրը կին տուաւ Մեհենդակ Ռշտունու որդի Տաճատին: Խոսքով Բ.—ի ժամանակ Սշականի կռուին յիշում են Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիք «նիզակակիցք զօրավարին Հայոց» Արտաւազդի որդի վաչէի¹: Բայց Խոսքով Բ.—ի յաջորդ Տիրանի ժամանակ, ինչպէս վերեր տեսանք, Ռշտունիք էլ ջնջուեցան և մնաց միակ «ճեարը», «Տաճատ որդի Մեհենդակայ Ռշտունույ»: ուստի յետոյ Արշակ Բ.—ի ժամանակ յիշուած Մեհենդակ Ռշտունին²—որ նոյն Մեհէն Ռշտունեաց Նահապետն է³, որովհետեւ Մեսրոպ Երէցն ևս այս Մեհենին կոչում է Մեհենդակ⁴—միենոյն անձը չէ, այլ Տաճատի որդին, որ իւր սրայի անունով է կոչուել, ինչպէս որ շատ սովորական է Հայոց մէջ. իսկ էլ աւելի ուշ յիշում է մի Գարեգին Ռշտունի ևս Արշակ Բ.—ի թագաւորութեան վերջերին, ամուսնացած⁵ և Մանուէլի ժամանակ սպանուած⁶:

Արդ այս Գարեգինը, որ Մամիկոնեանց փեսայ էր, չէ կարող ի հարկէ Խոսքով Բ.—ի ժամանակ յիշուած Գարեգինը լինել, քանի որ նորա յաջորդի Տիրանի ժամանակ բոլոր Ռշտունիք կոտորուեցան, բացի Տաճատից, որի որդին միայն կարող է լինել Մամիկոնեանց փեսայ Գարեգինը, կամ շատ շատ, գուցէ, թուր: Այս Գարեգին

*) Տես Արարատ օղոստոս, էջ 654—669.

1. Բուզ. Գ, է, էջ 16—17:

2. Բուզ. Դ, գ, էջ 72. Սովերք Հայկ. Զ, գ, էջ 25:

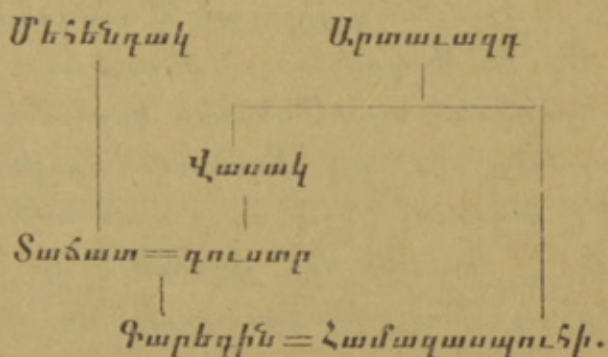
3. Բուզ. Դ, ժա, էջ 105: Վենետիկ 1889:

4. Սովերք Հայկ. Զ, ք, էջ 52:

5. Բուզ. Դ, ծթ, էջ 183:

6. Բուզ. Ե, լէ, էջ 250:

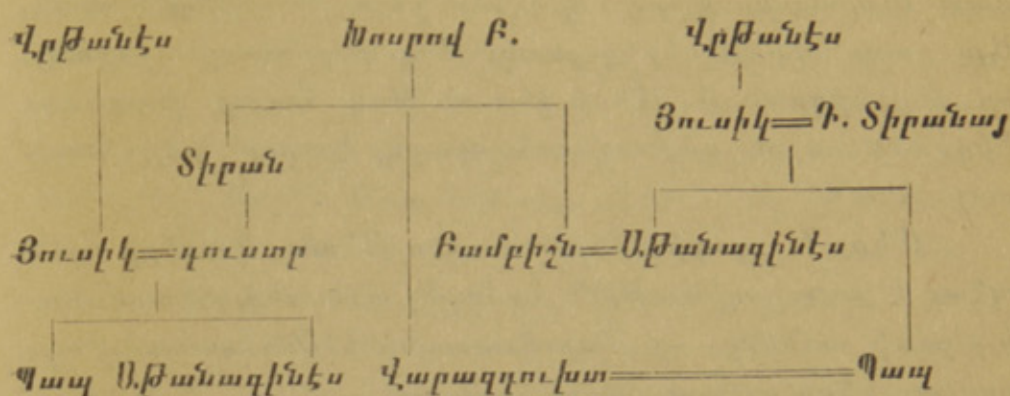
համար Բուզանդարանն ասում է. «Իսկ Վահանն ունէր մի քոյրաթիւ. Մամիկոնեան տոհմից, Վարդանայ քոյր Համազասպունին, և նա Ռշտունեաց գաւառի տէր Գարեգինի կինն էր». մի տեղեկութիւն որ հաստատուում է և մի այլ վկայութեամբ, որտեղ Համազասպ-Համազասպէ-Համազասպեանը կոչւում է այս Գարեգինի «աներ»՝ աներձագ և Համազասպունին նորա քոյր. Մենք քաջանց վէպում քոյրաթիւ՝ բառը բացատրել ենք ցոյց տալով, որ Վահանը խորթ եղբայր էր, այսինք ջով մօրից, իսկ Վարդանն ու Վասակը, այս վկայութեամբ և Համազասպը հարազատ եղբայրներ էին: Եւ ուրեմն հետեւում է որ Վասակը իւր դուստրը տալով Մեհենդակի որդի Տաճատին, հարազատ քոյրն էլ տուել է իւր թոռ, Տաճատի որդի, Գարեգին Ռշտունուն: Ահա այդ ճիւղագրութիւնը

Այսպիսի օրինակ չունի Քաջանց տան վէպը. բայց այս դէպքը յարկնման արքայական և հայրապետական տան միջև հաստատուած մերձամուսնական կապին: Խոսքով Բ.-ի կողակի որդի Տիրանը իւր դուստրը կին տալով Վրթանէս կաթողիկոսի որդի Յուսիկ կաթողիկոսին, սորա որդոց Պապին և Աթանագինէսին, ուրեմն իւր թոռներին ազնկայ կոչմից, կին է տալիս իւր քոյրերը՝ Վա-

1. Պատմագրութեան մէջ միայն Բուզանդն ունի այս բառը. մի օրինակ ևս Հայկազեան երկհատոր Բառգիրքը. քոյրաթիւ կոչւում էին բաղմակնութեան շրջանում, գէթ Դ. դարում, մի հօրից, բայց տարբեր մայրերից, ծնուած գաւաղները. արդեօք մի մօրից և տարբեր հայրերից ծնուածներն էլ այսպէս կոչւում էին, մով է մնում, բայց շատ հաւանական:

բազմութիւնս և Բամբիշն. ճիշտ ինչպէս Վասակ Մամիկոնեանը. ահա.

Ամուսնութեան այսպիսի մերձաւոր կապերի օրինակներ հաւանօրէն շատ են եղել, որ մեր քրիստոնեայ պատմագիրները պատահաբար միայն աւանդում են. գուցէ թէ աւելի մերձաւոր աստիճանի ամուսնական կապեր կային, մանաւանդ ուրացողների միջև. գոնեա մեր բախտակից վրաց ազգի մէջ նոյն իսկ մի դար յետոյ մի պէժկայի օրինակ տեսնում ենք: Մեր ս. Վարդան զօրավարի փեսայ Վազգէն Բղեշիւր «Մարդկային երկիւղից, մանաւանդ թէ կամայ իւր դատեր համար ընդունեց զրադաշտական մոգութեան օրէնքը». ուստի նորա կին Շուշանիկը «Յանդիմանում էր նորան և առաջն էր դնում Աստուծոյ արդար դատաստանը նորա վրայ, որ այնպիսի բաներ են գործում. որին չհաւանելով [Վազգէնը] աւելի ևս բորբոքւում և բարկանում էր յաղագս յանդիմանութեան և անհաւանութեան անկողոյն»¹: Այսպէս էլ Պարսից արքայից արքայ մոլի զրադաշտական Յազկերտ Բ.-ը նոյնպէս կին էր առել իւր հարազատ դուստրը². իսկ Կաւատ Բ. Շերոյէն 628-ին կին առաւ իւր հօր Սոսրով Պարուէզի կանանց³: Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքում թաղաւորներից

1. Սոփերք Հայկ. Թ, էջ 50—51, Վենետիկ 1855:

2. G. Hoffman, Auszüge aus den Syrischen Akten persischer Martyrer X, էջ 50, Leipzig 1880:—Th. Noeldeke, Tabari, էջ 114, ծանօթ. 1. Leyden 1879:

3. Th. Nöldeke, Tabari, էջ 384, ծանօթ. 1. Leyden 1879:

ումանք պսակուել են իրենց քոյրերի հետ, ինչպէս և Հայաստանի հիւսիս-արեւմուտքում Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատ Եւպատորը կարգուել է իւր քոյր Լաւոդիկէ հետ¹։ Այս բոլոր օրինակներից յետոյ թող զարմանալի չերեայ, որ մեր Տիգրան Բ. Մեծի թոռան թոռ Հայոց թագաւոր Տիգրանն ևս ա. դարում ամուսնացել էր իւր քոյր Երատոյի հետ²։

Մեր Դ. դարի մերձամուսնութեան կապերը դեռ պէտք է առաջադիմութիւն համարել այս տեսակէտով, երբ ի նկատի առնենք, որ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի այս օրուայ գերը զրադաշտականների նախորդները Թ. դարում տակաւին ազգապղծութեամբ շաղախուած էին։ Էլիպա-հադանի հրէան խօսելով Մարաստանի և Պարսկաստանի կողմերում ապրող իւր հայրենակիցների մասին, ասում է, թէ նոքա ապրում էին այնպիսի ժողովուրդների հետ, որոնք երկրպագում էին կրակին և ամուսնանում են իրենց մայրերի, դուստրների և քոյրերի հետ և խօսում են պարսկերէն-քեղարերէն, այսինքն թուրք-թաթարերէն³։

Այս վկայութիւններից արդէն ընդհմարւում է, որ զրադաշտական երկրներում, տեղի ունի այս աստիճանի մերձամուսնութիւն, ուստի և զարմանալի չէ, երբ Յազ-կերտ Բ.-ը Ե. դարում հրամայում էր Հայերին «Դասերք հարանց [հարց] լինիցին, և քորք եղբարց. մարք մի ելցեն յորդոց, այլ և թոռունք ելցեն յանկողինս հա-

1. Dolens et A. Katch, Histoire des Anciens Arméniens IV, էջ 113, 114, Genève 1907:

2. Կ. Տակիտոս, Տարեգիրք Բ, § Գ—Դ, էջ 64—65, Վենետիկ 1872. հմմտ. Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննակ. պատմ. Հայոց Բ. Ժ, § 7, էջ 187—188, Թիֆլիս 1895.

3. В. Ө. Миллеръ, Древности Восточныя, Труды Восточн. Комисіи, томъ II, Выпускъ III, էջ 161, Москва 1903:—Թ. Նէօլդեկէն «Կիդարացի» կաշում է Հեփթաղներին՝ Հայոց Թեոտաւացոց, սպիտակ Հոներին՝ Հայոց Քուշաններին։ Այս ժողովրդի մնացորդները երևում են 700 թուականներին Օքսոսից հարաւ և հիւսիս (Tabari, էջ 115, ծանօթ 2. էջ 168, ծանօթ. 6):

ւուց»¹։ Եւ Պարսկաստանի ներքին կեանքի քաջ մասնագէտ Arthur Christensen-ը հաստատում է այդ. «Պարսիկ ընտանիքների արիւնը մաքուր պահելու յատուկ հոգսը պատճառ դարձաւ, որ մերձաւոր ազգականների՝ եղբոր ու քրոջ, հօր ու դստեր, որդու և մօր ամուսնութիւնն իրար հետ կրօնով սրբագործուեց։ Այս կոչւում է khwēd-hugh-das։ Արդէն Աքամենեանց միջև այսպիսի ամուսնական կապերն ընդհանրացած էին։ Աւետան շատ անգամ այդ պատուիրում է². Իսկ դեռ էլ աւելի յաճախ՝ պահլի աստուածաբանական դրականութիւնը։ Sāyast Nē-Sāyast գրքում (VIII, 8) օրինակ Nōsāi Burz-Mitrō մեկնիչի այս խօսքն է յիշատակում թէ «Khwēdugh-das-ը ջնջում է մահացու մեղքերը»։ Այս՝ գերագոյն աստիճանն է փառաբանութեան։ Dēnkard գրուածքում (IX, 60, 2—3) ձերբագործները՝ սարակները մասնաւորապէս հրաւիրում են հետեւելու այս սովորութեան, որ երբեմն ունէին նախամարդիկ. և միևնոյն գիրքը (IX, 41 հտեկ.) նկարագրում է աստուածային շուքը եղբոր քրոջ հետ ամուսնութեան, որ և զօրութիւն ունի դէեր հանելու³։ Կան և բազմաթիւ օրինակներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ Khwēdugh-das-ը բաւականին սովորական էր Սասանեանց ժամանակ, որքան արքայական տան՝ այնքան էլ ազատանու և հոգևորականութեան մէջ։ Վահրամ Զորինը կին էր առել իւր

1. Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց, Բ, էջ 77, Թէոդոսիա 1861։

2. Wisp. III, 3. Vend. VIII ևյլն.

3. Այս խնդրի մասին տես West-ի պահլի բնագիրը էջ 389—430 և Cosartelli, Thil. relig. du Mazdeisme, էջ 149 հետեկ.

4. Ըստ քրիստոնէական աղբիւրների Յազկերդ Բ.—ն ամուսնացած պիտի լինէր իւր դստեր հետ, որին յետոյ սպանած պիտի լինի։—Kāōs Padhaswersāh-ը, ըստ Թէոֆանի, Կաւատի և սորա զուտոր Սամբիւղէի որդին էր (Th. Nöldeke Tabari, էջ 462)։ Մարքուարտը հակուած է հաւատալու որ նա աւելի շուտ Կաւատի և սորա առաջին կնոջ, որ և քոյրն էր, որդին էր (Erānsāhr, I, էջ 279)։

քոյր Gurdīya-ն¹, Միհրան Վշտասպը իւր քոյր Hazāra-wai-ը² և Ardā Virāf-ը, ասուած է, ամուսնացել էր իւր եօթը քոյրերի հետ³ ևն։ Որ մի այսպիսի հաստատութիւն կարողացել է գոյութիւն ունենալ երկար դարերի ընթացքում, հովանաւորուած կրօնից, առանց մի վնասակար ազդեցութիւն ունենալու ժողովրդի վրայ⁴, թուում է, որ այս ապացուցանում է թէ այն առողջապահական հիմունքները, որոնցով ըստ քրիստոնէական և մահմէդական իրաւունքի ու բարոյականութեան ազդապղծութիւնը դասուած էր մեծ ոճիրների շարքը, սակաւ ինչ երեւակայական են»⁵։

Զրադաշտական մերձամուսնութիւնից⁶ հանած հեղինակի այս եզրակացութեան, որքան մեզ է յայտնի, այժմեան բժշկականութիւնը համաձայն չէ, եթէ մի կողմ թողնենք ընտանեկան վարք ու բարքի և բարոյականութեան խնդիրը։ Մեզ այստեղ կարեւորն է թէ զրադաշտական կրօնը որքան տարածուած էր հեթանոս Հայաստանում։ Երբ ի նկատի առնենք նախ մեր հեթանոսական աստուածութեանց անունները Արամազդ, Անահիտ, Միհր

1. Th. Nöldeke, Tabari, էջ 279։

2. Hoffmann, Auszüge, էջ 95։

3. Haug և West, Ardā Virāf—nāmāgh, էջ 149։

4. Իրանցոց անկումն իսկապէս սկսուել է Իսլամական դարաշրջանում։

5. Arthur Christensen, l'Empire des Sassanides, le Peuple, l'Etat, la Cour II, էջ 53, Copenhague 1907. Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark, 7-me série, section des Lettres I, № 1։

6. Հաւանօրէն զրադաշտականութիւնը սրբագործել է միայն մերձամուսնութիւնը, քանի որ Պարսից մէջ զրադաշտականութիւնից էլ առաջ կար այդ երևոյթը։ Մարդոնիոսը, որ Դարեհ Վշտասպեանի եղբօր որդին էր, կին էր առել Դարեհի, ուրեմն իւր հօրեղբօր, զուտը Արտազոստրան. իսկ Դարեհը, յամենայն դէպս զրադաշտական եղած պիտի չլինէր, այլ Պարսից հնազոյն կրօնի հետևող (C. de Har lez, Avesta. chap. I, էջ IX—XVIII, Paris 1881)։

և համշատականդներինը՝ Սպանդարամէտ, Խորուտ և Մօրուտ, յետոյ զրադաշտական բազմակնութիւնը, որ կար ոչ միայն հեթանոս այլ և քրիստոնեայ Հայաստանում—ինչպէս յետոյ էլ կը տեսնենք—ապա և այն վարք ու բարքի և ընտանեկան սովորոյթները, որոնք ցարդ կան ժողովրդի մէջ և որոնք անտարակոյս զրադաշտական են—որքան էլ այս խնդիրը տակաւին կարօտ լինի մասնագիտական ուսումնասիրութեան—այն ժամանակ այլևս տարակոյս չպիտի մնայ թէ որ առտիճանի Հայաստանում խոր արմատներ էր քցել զրադաշտականութիւնը, որին և կարելի է վերագրել Հայոց ոչ միայն մերձամուսնութիւնը, այլև բազմակնութիւնը քրիստոնէական շրջանում:

Այժմ դառնանք մեր վերև յիշուած մերձամուսնութեան օրինակներին: Նախ դիտելու է, որ երբ Քաջանց տան վէպում ըստ № 2-ի հարազատ քրոջ որդիք են իրար հասնում և ըստ № 3-ի Բահրը կին է իւր հօրաքրոջ որդու, այդ շատ բնական է տարիքի նկատմամբ, մինչդեռ Բուզանդարանի վերոյիշեալ երկու դէպքում հասակի շատ խոշոր տարբերութիւն կայ, եթէ նոյն իսկ մի կողմ թողնենք այժմեան տեսակէտով հասի-չհասի խնդիրը: Այս պատճառով Ա. Գութշմիրդի պէս մի աշխարհահռչակ և բանիրուն գիտնական յիշատակելով Յուսիկ կաթողիկոսի՝ Տիրան թագաւորի գստեր և նորա որդոց Տիրանի քոյրերի հետ ամուսնութիւնը, ասում է. «Յայտնապէս... շփոթմամբ Տիրանի դուստրը և քոյրը տեղերը փոխել են» և հիմնուելով Ագաթանգեղոսի ժամանակագրական և Բուզանդարանի ցուցմունքների վրայ մինչև իսկ նոցա ծննդեան տարիներն է հաշուում—գտնում¹: Միևնոյն կամ նման հաշիւներ տնելով Մ. Օրմանեանը աւելացնում է հետեւեալը.

1. Kleine Schriften III, էջ 413. Leipzig 1892 «Offenbar aber durch eine Verwechslung die Tochter und die Schwester die Plätze verwechselt». Հմուտանք որ բնագրում քոյրեր են յիշուած, մինչդեռ Գութշմիրդը քոյր է թարգմանում:

«Այսպիսի ազգակցութիւն մը բոլորովին անհնար կերևի, ոչ թէ ճիւղահամարի դժուարութեանց համար, որուն ժամանակին արքունիքը բնաւ մտազրութիւն դարձուցած չէ, այլ նոյն իսկ քնական անկապակցութեան և տարիներուն անյարմարութեան համար, որ Պապ և Աթանազիէն, սր Տիրանի թոռներն իրենց մեծ մօր [տատ] տեղը եղող կիներուն, այսինքն իրենց մեծ հօր [պապ] քոյրերուն հետ կարենան ամուսնանալ: Անճշտութիւն մը կայ յայտնապէս, այլ ուղղելու համար բնաւ նշան մը չենք գտներ, և միայն ենթադրութեամբ կրնանք ըսել թէ Վարազդուխտ և Բամբրիշ Տիրանի եղբօր կամ քրոջ զաւակներ եղած ըլլան, առանց հարազատ քոյրեր ալ լինելու»¹:

Նախ և առաջ բանաւոր չէ Խորենացու տուեալների և կամ Ագաթանգեղոսի ժամանակագրութեան վրայ հիմնուելով հակասութիւններ և կամ անամանակութիւններ գտնել Բուզանդի մէջ, ապա ի նկատի պէտք է առնել, որ մեզ ոչ միայն տակաւին ճիշտ յայտնի չէ Տրդատի ծնունդը, այլ և վիճելի է թագաւորութեան սկիզբը, մահաւանդ թէ անյայտ և վախճանը, ուստի և անպատեհ Խորենացու ժամանակագրութեամբ որոշել Բուզանդիներ, մահաւանդ որ վերջինս, իբրև վէպ, ժամանակագրութիւն չունի: Վերջապէս պէտք է ասել ուրեմն որ այս հաշիւները տարակուսական և առաձգական են, մահաւանդ ամուսնական կապերի վերաբերմամբ: Միթէ քիչ են պատահում անհաւատալի կապեր և այժմ մեր ժամանակ, և միթէ մեր ժամանակով կարող ենք չափել և հասկանալ մեր անցեալը: Չպէտք է մոռանանք, որ կան դէպքեր, որ մեզ այսօր պարզ չեն, որովհետև հանգամանքները մեզ անյայտ են և կամ դժուար է լինում պատկերացնել: Այնտեղ որտեղ քաղաքական, ցեղական և այլ մեզ անծանօթ հաշիւներ կան, և իրողութիւններ, փաստեր ու ապացոյցներ պակասում են, պէտք է ասենք non liquet: Ուստի և

¹ Զորբորդ զարու Հայ եկեղեց. էջ 31. Արտատպ. «Լուսայ» հանդ. 1901, Թիֆլիս:

մի կողմ թողնելով այս ենթադրական հնարաւորութիւնները, դառնանք խնդրի քննութեան:

Գութշմիդի ասելով իբրեւ թէ այստեղ շփոթմամբ «դուստր» և «քոյր» տեղերը փոխել են: Բայց միթէ շփոթումը հնարաւոր է, երբ մի կողմից Տիրանը իւր մի դուստրն է տալիս Յուսիկին, իսկ սորա որդոց կամ իւր թոռներին երկու քոյրը, յիշուած անուն անուն՝ Վարազդուխտ և Բամբիշն, մէկը՝ Պապին միւսն՝ Աթանազինէսին—երկու անձի, այսպիսի շփոթմունք անհասկանալի է մնում: Իսկ Մ. Օրմանեանի այն նկատողութիւնը իբրեւ թէ Վարազդուխտը և Բամբիշը Տիրանի եղբոր ազջիկներ լինէին, առանց հարազատ քոյրեր էլ լինելու, արդէն կամայական և անհիմն է: Սակայն թող խօսի ինքը Բուզանդը, որ ճիշտ է, մի անգամ է միայն ասում թէ «արքայորդի Տիրանը իւր դուստրը կնութեան տուաւ Վթանազինի որդի Յուսիկին»¹, բայց այնքան մանրամասն և հանգամանօրէն է պատմում, որ դժուար թէ կարելի լինի Բուզանդարանի կողմից շփոթութիւն կամ անճշտութիւն ենթադրել, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք միւս դէպքը: Տիրանի քոյրերի իւր թոռների, Յուսիկի որդոց, հետ ամուսնանալու մասին Բուզանդարանը նրեք անգամ տարբեր տեղերում և առթիւ յիշում է. «Պապ և Աթանազինէս... կին առան թագաւորի քոյրերը... Պապի կնոջ անունն էր Վարազդուխտ... Աթանազենի կնոջ անունը Բամբիշն», Ներսէսի մայրը², ապա «Բայց Աթանազենին Բամբիշից, թագաւորի քրոջից, մնաց որդի, անունը Ներսէս»³ և վերջապէս «Բամբիշ... քոյր արքային Տիրանայ»⁴: Աննշան չէ և այն հանգամանքը, որ Մեսրոպ երէցը, որի գլխաւոր, եթէ չասեմ միակ, աղբիւրը Բուզանդարանն է, կամ գոնեա այս երկուսի ամենամեծ մասը միևնոյն աղբիւրից է, ասում է. «Թագաւորեց Արշակը իւր հօր Տիրանի փոխանակ.

1. Բուզ. Գ. Ե, էջ 10—12:

2. Բուզ. Գ. ԺԵ, 44:

3. Բուզ. Գ. ԺԺ, 49:

4. Բուզ. Դ, գ, 69:

և ներսէսը եկաւ եղաւ սենեկապետ նորա բոլոր գանձերի վրայ, վասն զի Արշակ Թագաւորի հորաքեռ՝ հորաքրոջ որդին էր»¹:

Բուզանդն ուրեմն լաւ գիտի թէ ինչ է ասում, այլ խնդիր է թէ նա է սխալուում թէ իւր քննադատները, որոնց առարկութիւններից էականը՝ թուական հաշիւները խախտւում են, ինչպէս վերևը դիտեցինք. սակայն կարծես հիմնաւոր է, ըստ երևոյթին, Օրմանեանի «քնական կապակցութեան և տարիներու անյարմարութեան» գիտողութիւնը:

Յոյց տալու համար որ Օրմանեանի այս առարկութիւնն էլ հիմնաւոր չէ. նախ որոշենք մարդ ու կնոջ սեռական զործունէութեան սկիզբն ու վերջը: Արրունքը [pubertas] «կանացն է 13—15 տարիքը, իսկ տղամարդկանցը 14—16: Տաք կլիմայում աղջիկը սեռական հասունութեան է հասնում արդէն 8 տարեկան. և 45—50 տարիների մօտերքը դաշտանի կտրուելով՝ դադարում է կնոջ ծննդաբերութիւնը (anni climacterisi, involuitio), իսկ տղամարդկանց սերմի կազմուելը նկատուում է մինչև խոր ծերութիւն»²: Յայտնի բնախօս Լանդուայի այս գիտական հետազոտութեան արդիւնքին համաձայն են և ուրիշները: Եասինսկին խօսելով կանանց մասին՝ ասում է. «Սեռական հասունութեան ժամանակը սովորաբար լինում է 14 կամ 15 տարիքը, թէև խառնուածքի տարբերութեանց պատճառով՝ ոմանց դաշտանն աւելի վաղ է սկսւում, ուրիշներինն աւելի ուշ. բայց տարբերութիւնն ընդհանրապէս աննշան է: Որքան աւելի տաք է կլիման, այնքան աւելի վաղ վրայ է հասնում սեռական հասունութիւնը. այսպէս օրինակ Կովկասում սեռական հասունութիւնը համարեա նրկու տարով աւելի վաղ է սկսւում, քան մեզնում՝ Ռուսաստանում. իսկ ծննդաբերութեան ունակութիւնը վեր-

1. Սոփերք հայկականք, 2, ր, էջ 14—15, Վենետիկ 1853:

2. Dr L. Landois, учебникъ физиологии человека, перев. В. Я. Дайлевскаго, § 436, էջ 1144—1145, Харьков 1898:

ջանում է սովորաբար մեր կլիմայում 45—50 տարիների միջև. թեպէտեւ այստեղ էլ խառնուածքի առանձնայատկութիւնները սակաւ ինչ ազդեցութիւն սւնեն։ Շատ անգամ եղել են դէպքեր, որ կանայք վաթսուն և էլ աւելի տարիքաւոր հասակում երեխայ են բերել, և հետևաբար նոցա դաշտանը մինչև այդ տարիքը չէր կտրուել¹։

Մի կողմ թողնելով և այն հանգամանքը, որ ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման ժամանակ ևս թէ տղամարդի և թէ կին արմատի արբունքն աւելի վաղ է սկըւում, և ի նկատի չառնելով նոյն իսկ և այն, որ կովկասում, ուրեմն կարելի է ասել և բովանդակ Հայաստանում աւելի վաղ են սկսւում,—Բաղէշի վիլայէթի ինչպէս մահմեդական այնպէս և հայ աղջիկները ամուսնանում են 12—13, երբեմն մինչև իսկ 11 տարեկան²—, ևս կընդունեմ մեր այս խնդրի՝ ծննդաբերութեան սկզբնաւորութեան համար 13 տարիքի փոխարէն 15-ը, որով և ի նկատի պիտի չառնել սերունդների միջև 9—12 ամիսը։ Այս 15 թիւը յարմար է, իբրև կլոր թիւ, և ամենաբարձր թիւն տարիքն է կինարմատի, բայց և տղամարդի համար, մանաւանդ որ պատմութիւնից էլ օրինակներ ունենք։ Լեոն Բ. Մեծագործի եղբոր Ռուբէն Բ.-ի դուստր Ալիծը նախ Սասնեցի Զորդուանէլի որդի Հեթումի կինն էր, ապա Անտիոքի գահիշխան Ռեմունդի³, որ «Դեռ ևս իբր չորերտասանամեայ էր»⁴. Յուսիկ կաթողիկոսը 12 տարեկան՝ ամուսնական կեանքից հեռանալով հանդերձ գաւակներ ունեցաւ⁵. Մխիթար Գօշը 14 տարիքը «սերմանելու»

1. Др. Медицины В. Ю. Ясинского, Дёвущка, Женщина, Мать и Дитё, էջ 31. Москва 1898:

2. V. Cuinet, Turquie d'Asie, Geographie... II, էջ 531, Paris 1892:

3. Միբատ Գունդստապլ, Տարեգիրք, էջ 105, 108. Փարիզ 1859:

4. Ղ. Ալիշան, Սիսուան էջ 456:

5. Բուգ. Գ. և, 11—12 «Յերկոտասանամեայից ի վեր առաքինանայր»:

կամ «որդեծնութեան հասակ» է ընդունում¹ և Ստի 1243—46-ի ժողովի է. կանոնն է. «փեսան պակաս չլինի 14 տարեկանից, և հարսը՝ տասներկուսից»². իսկ սեռական գործունեութեան ունակութեան տարին կընդունեմ կնոջ համար ոչ թէ ամենավերջինը՝ 50 տարին, այլ ամենավաղը. որով կստանանք հետևեալ աղիւսակը

Ծնունդ	1	2	3	4
	8	ա	բ	իք
Ա.	15			
Բ.	30	15—1		
Գ.	45	30—15—1	15—1	
Դ.	60	45—30—15—1	30—15—1	15—1

Եթէ մէկն ամուսնանայ 15 տարեկան (Աղիւսակ Ա. 1) 30 տարեկան հասակում կարող է ունենալ 15—1 տարեկան զաւակներ [Բ 2], 45 տարեկան հասակում 30—15—1 տարեկան որդին [Գ 2] և 30 տարեկան որդուց թոռներ 15—1 տարեկան [Գ 3], իսկ 60 տարեկան կունենայ 45—30—15—1 տարեկան որդիք [Դ 2], այս 45 մինչև 30 տարեկան որդիներից 30—15—1 տարեկան թոռներ [Դ 3], իսկ 30 տարեկան թոռից մինչև 15 տարեկան ծոռներ [Դ 4]: Արդ միթէ 15 տարեկան թոռը [Գ 3] չի հասնի իւր 45 տարեկան պապի և կամ տատի [Գ 4] եղբայրներին կամ քոյրերին, որոնց թիւը կարող է շատ լինել: Աւելի պարզութեան համար առնենք Դ 4-ին ամենամեծը՝ 15 տարեկանը, որի պապի ու տատի եղբայրները կըլինին 30—

1. Դատաստանագիրք. նախագրութիւն Ծ է, էջ 37—39, Վաղարշապատ 1880:

2. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեց. իրաւունքը, Ա. էջ 453, Շուշի 1903:

15—1 տարեկան [Դ 2]. այստեղ կան և հասակակիցներ, որ հեշտութեամբ իրար կարող են առնել «ընական կապակցութեամբ» և առանց «տարիներու անյարմարութեան», աղջիկը իւր պապի կամ տատի եղբօրը և տղան իւր պապի կամ տատի քրոջը: Յազկերտ Բ-ի հրովարտակի այս խօսքը «Այլ և թողունք նլցեն յանկողինս հաւուց» անհնարին բան չէր այդ:

Եթէ ամուսնութեան տարին մի կամ երկու տարով նուազեցնենք կամ շատացնենք աղիւսակիս մէջ խոշոր փոփոխութիւն չի մտնիլ և դարձեալ չի հերքուիլ Դ 4-ի և Դ 2-ի սերունդների իրար առնելու հնարաւորութիւնը: Եւ որովհետեւ աղջիկը 15 տարեկանից ցած էլ է ամուսնանում, ինչպէս ցոյց է տալիս յատկապէս Սոսյ ժողովի որոշումը, իբրեւ սովորական և ցարդ շատ տարածուած սովորոյթ, ուստի եթէ ծննկերից և կամ պորտերից մէկը—երկուսը աղջիկ ընդունենք այդ հնարաւորութիւնն աւելի մեծ հաւանականութիւն կունենայ:

Մոռանալու չէ, որ փոքրահասակ աղջիկների տարիքաւոր մարդկանց առնելը բազմակնութեան յատուկ երևոյթներից է. մինչև այսօր էլ սուլթանները տարեկան մի մատղահաս աղջիկ կին պիտի առնեն, թէև կարող է և հակառակը պատահել քաղաքական, շահագիտական և մեզ անյայտ այլ պատճառով: Պարզ չէ թէ այս հանգամանքներից ո՞րն է, երբ Բուզանդարանն ասում է, Յուսիկն «Ամուսնանալիս ընկողնատուեցաւ թագաւորից իբրեւ մանուկ»¹. մինչդեռ շահագիտութեամբ է բացատրում Մ. Խորենացին, երբ Աշտիշատի ժողովի որոշումների մասին խօսելով՝ ասում է. ներսէս Մեծը «Նախարարների ցեղերից վերացնում է մերձաւորների խնամութիւնը, զոր վասն ազահնելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին»²: Այստեղ անշուշտ տեղի ունի և զրադաշտականութեան արիւնը մաքուր պահելու գաղափարը. մի կրօն որ դարերով Հայաստանում տիրող է եղել: Անշուշտ միևնոյն պատճառ-

1. Բուզ. Գ. և, էջ 11:

2. Խորեն. Գ. ի, էջ 206. հմմտ. Բուզ. Դ, գ, էջ 77:

հերով մինչև իսկ է. դարում տեղի են ունեցել ազգակցական մերձաւոր ամուսնութիւններ Աղուանից իշխանների, որոնց մեխտանէս կաթողիկոսի համար¹ (670—682) ասուած է. «Սա անիծեաց զնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակման, որք եղեն սատակեալք»², որ կրկնուում է Ռեխտանէսի չորրորդ յաջորդ Տէր Միքայէլի. ժամանակ «Սնիծեալ զտեարս Աղուանից, որոց զերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալ էին, որ առժամայն հասեալ պատուհաս սպառեցան»:

Քաղաքական ամուսնութիւններ ևս ամեն ժամանակ եղել են, երբ ոչ ազգակցութիւնը և ոչ էլ հասակի տարբերութիւնը առանձնապէս ի նկատի են առնուել, ըաւական է միայն որ այդ իսպառ անհնարին չլինէր: Այսպէս էլ մեզնում ի հարկէ: Ահա Ռուբէն Ռայմոնդը և իւր մօրական պապ Ռուբէն Բ-ի եղբայրը Լևոն Բ. Մեծազործը առնում են երկու քոյր, Կիպրոսի Ամօրի Թագաւորի աղջիկները Հելուիզ և Սպիլ, և, որքան պատմութեան ընթացքից է երևում³, Ռուբէն Ռայմոնդն առել է մեծը, իսկ Լևոն Բ-ը փոքրը: Ահա այդ ցանկը

Ռովբէն¹

Կոստանդին¹

Թորոս Ա.¹

Լևոն Ա.¹

Թորոս Բ.¹ Ստեփանէ¹ = Բակուրանի քոյրը Մլեհ¹ Ռովբէն¹.

Ռովբէն Բ.² = Զապէլ²

Լևոն Բ.² = Սպիլ²

Սլիծ² = Ռեմոնդ Անտիոքացի²

Ռովբէն² = Հելուիզ².

1. Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Պատմ. Աղուանից հատոր Ա. լգ. էջ 108, բ, էջ 110, Վաղարշապատ 1902:

2. Մ. Կաղանկալուաւցի, Բ, իգ, էջ 73. Պարիս 1860 = Գ, իգ, էջ — Մոսկովա 1860:

3. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Լևոն Մեծազործ, է, գ, էջ 510. Վենետիկ 1885:

1. Սամուէլ Անեցի Գ, էջ 204:—2. Սամ. Անեցի,
Գ, էջ 208—209:

Եւ որովհետեւ այստեղ թոռը և իւր պապի եղբայրը քենակալ են, ուստի այդ միևնոյն է թէ թոռն առնէր իւր պապի (կամ տատի) եղբօրը և կամ թէկուզ քրոջը: Այս պատմական իրողութեան մանրամասները թողնելով ընթերցողին Ալիշանի Սիսուանում կարդալու, չենք կարող չշշտել մի հանգամանք ևս. մինչդեռ ըստ այս մեր աղիւսակի աղբիւրի թէ Հելուիզը և թէ Սիպիլը ջոկ ջոկ կոչւում են «ղուտոր Հեմրի թագաւորին Կիպրոսի», Ալիշանը յայտնում է. «Մեր պատմիչը... համահայր չէ տառւմ, սակայն ըստ արեւմտեան պատմիչներին համահայր էին, ինչպէս նշանակեցինք, բայց ոչ համահայր»: Սակայն ո՞վ կարող է մեզնից պնդել թէ Տիրանի երկու քոյրերը համամայր էին, քանի որ ցարդ ասածներից երեաց և շուտով էլ կը տեսնենք, որ մեր Գ. դարու քրիստոնեայ նախարարներն ու թագաւորները բազմակին էին. և եթէ նոյն իսկ ենթադրուի որ Տիրանն ու իւր երկու քոյրերը և համահայր չէին, միթէ այսպիսով էլ կը հերքուէր հնարաւորութիւնը ամուսնութեան Տիրանի թոռների և իւր երկու քոյրերի, կարծում եմ որ ոչ, այլ ճիշտ բնդհակառակը. որով ուրեմն և հերքւում է ոչ միայն Գուտշմիդի ենթադրութիւնը, այլ և Օրմանեանի «բնական կապակցութեան» և «տարիներու անյարմարութեան» առարկութիւնը:

Մենք կարող ենք այժմ աւելի ևս հեռուն գնալ և աւելին պնդել. այն է որ մէկը կարող է ոչ միայն իւր պապ-տատի, այլ և սոցա հօր քոյր-եղբօրը հասնել: Եթէ մի 60 տարեկան պապ-տատ կարող են ունենալ 15 տարեկան ծոռ, ինչպէս տեսանք վերևի աղիւսակում, նոյն պապ-տատը նոյն տարիքում՝ 60 տարեկան հասակում—մենք տեսանք վերև որ այս տարիքում ևս կնոջ ծննդաբերութիւն պատահում է—կարող են ունենալ մինչև 30

տարեկան քոյր-եղբայր—որդեծնութեան տնտղութիւնը, այն է սկիզբը և վերջը, 15 և 45 տարիների տարբերութիւնը—որ չի երևում վերևի աղիւսակում. ի հարկէ աւելի մեծերն էլ կունենան. և միթէ 15 տարեկանը չի հասնիլ 30 տարեկանի և կամ հենց աւելի հասակաւորի, այն էլ բազմակնութեան շրջանում, չմոռանանք շահերի, սուլթանների, ուրեմն և հայոց արքաների և նախարարութեան կանանոցի կարգերը: Ահա այդ տախտակը

Ծնունդ	1	2	3	4	5
Տ	8	ա	բ	ի	ք
Ա.	15				
Բ.	30	15—1			
Գ.	45	30—15—1	15—1		
Դ.	60	45—30—15—1	30—15—1		
Ե.	75	60—45—30—[15—1]	45—30—15—1	30—15—1	15—1

Այսպիսով ամուսինները 75 տարեկան հասակում [Ե 1] կարող են ունենալ 60—45—30 տարեկան զաւակներ և թերևս մինչև 15 տարեկան, եթէ ի նկատի առնենք որ կնոջ որդեծնութեան շրջանը երբեմն աւելի երկար է տևում, քան մեր ընդունած միջին չափը 45 տարեկանը, բայց այս բացառիկ դէպքեր համարելով 15 տարեկանը փակագծի մէջ առանք [Ե 2]: Արդ այս աղիւսակի 15 տարեկանը [Ե 5] կարող է հասնել եթէ ոչ 60—45, գէթ 30 տարեկանի [Ե 2]. ուրեմն իւր պապ—տատի քոյր-եղբորը: Եւ այս աւելի հաւանական կը դառնայ, երբ տղամարդը [Ա 1] մի երկրորդ երիտասարդ կին առնի իւր 30—45 տարեկան հասակում [Բ 2 և կամ Գ 2] — միևնոյն է լինի

այդ իւր առաջին կնոջ մահից յետոյ թէ կենդանութեան ժամանակ ըստ բազմակնութեան օրէնքի:

Այսպիսի օրինակները անշուշտ հազուադիւտ են, ինչպէս ակնդում է հանգուցեալ Արիստակէս եպիսկոպոսը՝ առարկելով Վահան վարդապետ Բաստամեանին, բայց խնդիրն այդ չէ, այլ հնարաւորութիւնը, զոնեայ այս դէպքում. և մենք կարծում ենք որ այդպիսի մի հազուադիւտ օրինակ կայ Դ. դարի վերջին քառորդում Մամիկոնեանց և հայրապետական տան մէջ, այն է Համազասպ Մամիկոնեանի և Սահակ Պարթևի զուտոր Սահականուշի ամուսնութիւնը:

Նախ՝ ո՞վ է այս Համազասպը՝ Փարպեցու և Խորենացու վկայութեամբ սա է Մամիկոնեանց «տէր և սպարապետ»² Հայոց թագաւոր Վռամշապուհի ժամանակ և հայր Ս. Վարդանայ, Հմայեակի և Համազասպ-Համազասպեանի³ և մեռել է Շապուհ Պարսկի Հայոց թագաւորելուց՝ 416 թուականից առաջ⁴: Նոյնն է ասում և Մեսրոպ Երէցը, բայց սա գիտի, թէ ո՞վ էր նորա հայրը, երկիցս յայտնելով՝ թէ Համազասպ էր «որդի Մանուէլի»⁵, որ վերոյիշեալ պատմազիւրները չեն յիշատակում: Արդ Մ. Երէցի ընագիրը, կարծես թէ այդ տեղում խանգարուած է⁶, իսկ մեզ յայտնի առաջին տպագրութիւնը և Մայր Աթոռի ձեռագիր Մ. Երէցի խմբագրութեանց ընդարձակ օրինակները այդտեղում չունեն Մանուէլի անունը⁷, ինչպէս և Բուզանդարանը, որ Մ. Երէցի գլխաւոր աղբիւրն է, բայց

1. Ամուսնական խնդիրներ, Դ, էջ 80, ծանօթ. 14. Մոսկվա 1891:

2. Ղ. Փարպ. Ա, Ժը, 37:

3. Խորեն. Գ, ծա, 242—244, ծը, 255—256, Վենետիկ 1865:

4. Խորեն. Գ, ծե, 249:

5. Սոփերք Հայկ. Զ, Ժե, 123:

6. Անդ, էջ 146:

7. Պատմութիւն Մնացորդաց Հայոց և Վրաց, Ժա, էջ 135. Մաղրաս 1775: Մայր Աթոռի մեզ յայտնի ընդարձակ խմբագրատեան ամենամին ձեռագիրը, թիւ 1753 [կարինեան ցուցակ №

պէտք է ասել որ Բուզանդի այդ համապատասխան զլուխը թեթևակի առնելով կարդացողը, որտեղ վերջին անգամ յիշուում է Համազասպեան—Համազասպէ—Համազասպ անունը Մանուէլի որդիներէից յետոյ¹, կարող է կարծել, որ Համազասպը Մանուէլի որդին է։

Սակայն Մ. Երէցի թէ համառօտ և թէ ընդարձակ խմբագրութիւնը յայտնում են, որ «Մանուէլն ու Կոնը... Վասակ Մամիկոնեանի որդիքն էին»², կամ որ միևնոյնն է «Մուշեղի եղբայրները»³։ միևնոյն թեթևութեամբ, ինչպէս վերևում։ Վերջին վկայութիւնը Մ. Երէցի ծագում է անշուշտ Բուզանդից, ուր Մանուէլը մի տեղում Վարազդատին դիմելով Մուշեղին կոչում է «եղբայր իմ»⁴, ինչպէս և կրկնելով նոյնը կարծես թէ աւելի ևս հաստատում է։ Բայց մեզ թուում է, որ այդ ընդհանուր մերձաւոր ազգականի մտքով է՝ դեռ այսօր արևելքում, մանաւանդ հայոց մէջ, դիւղերում մօտ արիւնակիցներին, մանաւանդ հօրեղբօր որդոց եղբայր են կոչում, ինչպէս հօրեղբօր աղջիկներին քոյր։ Հէնց այսպէս էլ եղած պիտի լինի և Դ. դարում, քանի որ ուրացող Մեհրուժան Արծրունու համար անգամ Հայոց բանակում ասում են. «Դա մեր եղբայր է»⁵։ Եւ եթէ իսկապէս Մուշեղը Մանուէլի եղբայրը լինէր, միթէ Մանուէլը Վարազդատին կասէր «Վասակ հայր Մուշեղայ»⁶ և չէր ասիլ «հայր իմ»։ Բացի

1712, որի նկարագրութիւնը տես Ագաթանգեղոս առաջարան § 30, էջ խդ.—խե, Տփղիս=Վաղարշապատ 1909] այդ տեղը չունի, ինչպէս և մի այլ Զր. որի համարը դժբախտաբար մոռացել եմ նշանակելու։

1. Բուզ. Ե, լէ, 245—251։

2. Սոփերք Հայկ. Զ, ժե, 119։

3. Պատմ. Մնացորդաց ժա, 133։

4. Բուզ. Ե, լէ, էջ 247. հմմտ. 248։

5. Բուզ. Ե, խդ, 263։ Հաւանօրէն Պապի Վարազդատի կողմից «հօրեղբայր» կոչուելն էլ իսկական մտքով չէ (Բուզ. Ե, լէ, 248), այլ եղբայր բառի պէս փոխաբերական կամ ընդարձակ մտքով է, ինչպէս այժմ էլ սովորութիւն է, թէ չէ Վարազդատին Մուշեղի գէմ գրգռողներն էլ այդ կասէին (Բուզ. Բ, լե, 243)։

6. Բուզ. Ե, լե, 247։

այդ համարեա ժամանակակից Բուզանդարանում Մանուէլը կոչւում է «որսի Արտաշինայ» միւնոյն գլխում բիշ վերկ, որ աւելի հաւանական է դառնում և այն պատճառաւ, որ Մանուէլի որդին և յաջորդը Արտաշէս-Արտաշիրը իւր պապի անունով է կոչւում¹։ Ինչպէս սովորական է թէ մեր պատմութեան, թէ մեր Զոջանց ու Քաջանց տան վէպերում և թէ այժմ ևս ժողովրդի մէջ։ Այսպիսով ուրեմն ոչ Մանուէլի հայրն է Վասակը և ոչ էլ Մանուէլի որդին Համազասպը։

Ո՞վ է ուրեմն այս Համազասպեան-Համազասպէ-Համազասպի² հայրը։—Մենք գիտենք արդէն Բուզանդարանի

1. Բուզ. Ե, խդ, 264։ Գաթըրճեանը Արտաշիրն ու Արտաշէսը ջոկ ջոկ անձն է համարում (Տիեզերական պատմ. հատոր Բ. էջ 608, տախտակ), սակայն այդ միւնոյն անձն է, ճիշտ ինչպէս մեր վերջին Արշակունի թագաւոր Արտաշէս-Արտաշիրը (Խորեն. Գ, ծը, 255—256 ևն)։ Վերջին ձեւը պարսկական է հմմտ. H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*։

2. Բուզ. Ե, լէ, էջ 249—250 յիշում է 1 անգամ Համազասպ, 1 անգամ Համազասպէ, բայց 6 անգամ Համազասպեան։ Համազասպէ ձեւը յունարէնի աղղեցութեամբ պէտք է բացատրել, այսպէս էլ Ստեփանէ, Պետրէ, և ժողովուրդն ունի Յովէ. այսպէս էլ կայ Դատար, Դատարէ, Դատարէն (Բուզ. Գ, Ը, էջ 19—20 հմմտ. Խորեն. Բ. կր, 140 սխալմամբ Դատաէ), եւ վերջաւորութիւնը փաղաքշական է, որ 5 անգամ է գործածուած, աւելի տարածուած է և միակ ընդունուածը գրականութեան մէջ, և նոյն իսկ ժողովրդական վէպում և երգերում, ուր դարձել է Դիտաֆ (Զոջանց տան, երեք փոփոխակ, էջ Ժդ, Վաղարշապատ 1910)։ Ե. դարում կայ միայն Համազասպեան և Համազասպ ձեւը. Ս. Վարդանի կրտսեր եղբայրն է Համազասպեան [Ղ. Փարպ. Ա, ծը, 37. Բ, լթ, 72 (Հմմտ. Եղիշէ, Զ, էջ 182, Թէոդոսիա 1881) և Խորեն. Գ, ծը, 256. Բ, խէ, 86 Տփղիս-Էջմիածին 1904] կամ Համազասպ [Ղ. Փարպ. Բ, Լ, 58 (Հմմտ. Եղիշէ, Ը, 310)]։ Փարպեցին և Խորենացին Վարդանի հօր անունը միայն Համազասպ ձեւով են յիշում, երևի իւր որդուց տարբերելու համար։ Այնուհետև էլ մեր բոլոր պատմագիրները, թերևս բացի Ս. Վարդանի հօր և եղբօր անունից, իբրև արդէն յայտնի և պատմական, միայն Համազասպ ձեւն ունին, սոյնպէս արձանագրութիւնները, գրաւոր յիշատակարանները, ինչպէս և ժողովուրդը այսօր միայն Համազասպ ձեւը գիտեն։

քոյրաթիւ բառի ճիշտ բացատրութեամբ, որ Համագասպը Վարդանի և Վասակի հարազատ եղբայրն էր, որոնց հարազատ այսինքն և համահայր քոյրն էր Համագասպունին, իսկ խորթ, այսինքն համահայր, բայց ոչ համամայր եղբայրը ուրացող Վահանը¹, ուրեմն Արտաւազդ Մամիկոնեանն է մեր Համագասպի հայրը: Արդ այս Համագասպը, որ իւր բոլոր եղբայրներէց և նոյն իսկ եղբայր՝ Վասակի որդուց՝ այն է Մուշեղից յետոյ է պատմութեան մէջ հանդէս գալիս Վարազդատի թագաւորութեան վերջին տարին, կոչւում է «Սեպուհ մի Մամիկոնեան տոհմէն»: Անշուշտ Համագասպը փոքր էր ոչ միայն Վաչէից ու սորա յաջորդ Մանուէլից, այլ և աւելի ևս փոքր էր քան Մանուէլի հաւանօրէն աւագ որդի Հմայեակը և կրտսերն ու յաջորդը՝ Արտաշէս—Արտաշիրը, ապա թէ ոչ «ըստ կարգի» Համագասպը պիտի լինէր զոցանից առաջ «տանուտէր—նահապետ» Մամիկոնեանց և սպարապետ զօրավարութեան»²:

1. Բուդ. Դ, ծթ, 183. Ե, լէ, 245—250:

2. Բուդ. Ե, լէ, 245—247: Սպարապետութիւնը կապուած էր եղել Մամիկոնեան «նահապետութեան» հետ. ով ցեղի մէջ աւագ էր, նա էր դառնում նահապետ կամ տանուտէր. այդ պատճառով էլ «Վաչէ նահապետի» տեղն անցաւ Մանուէլը. և յետոյ բռնութեամբ «առանց թագաւորի հրամանի» յափշտակեց զօրավարութիւնը, և երևի իբրև «փոխանակ թագաւորի» (Ե, լէ 251). Հմմտ. Ե, լը, 252—253) տուաւ իւր որդի Արտաշէս—Արտաշիրին «իւր, այն է Մամիկոնեանց, տէրութիւնը ու զօրավարութեան սպարապետութիւնը» (Ե, խդ, 264): Այսպէս էլ Վաչէի որդի փոքրահասակ Արտաւազդի գլուխը դրին տանուտէրութեան պալատը և սպարապետութիւնը թագաւորի առաջ» (Գ, ժա, 28): Բայց սպարապետութիւնը նահապետութեան հետ մի անձի տալը կարծես կախուած է եղել թագաւորից. որովհետև մի ուրիշ դէպքում թագաւորը բաժանում է այդ պաշտօնները: Այսպէս Արշակ Բ—ի համար ասում է Բուդանդը «Եւ կացուց արքան երէց եղբայր Վարդանին նորանց, այսինքն Մամիկոնեանց, ցեղի նահապետ, և Վասակին, նորա միջնեկ եղբօրը, իւր դայեակին զօրավարութեան սպարապետ... սոյնպէս կրտսերին զօրապետ կացուց» (Դ, բ, 67): Այս կրտսերը արդեօք Բագոսն էր «Վասակի եղբայրը» (Դ, իր, 42) թէ՛ Վահան ուրացողը, Սամուէլի հայրը:

Իսկ Համագասպը հազիւ Վռամշապուհի ժամանակ Սահակ Պարթևի միջնորդութեամբ և այն էլ Շապուհի հրամանով միայն ստանում է «սպարապետութիւնը» առանձին հրովարտակով, որի պատճառն էլ պարզ է, եթէ ժամանակի բաղաբական հանգամանքներն ու Մամիկոնեանց դիրքը Պարսկաստանի վերաբերութեամբ մի վայրկեան աչքի առաջ ունենանք և յիշենք Պարսից հակառակորդ Վասակի, Մամուէլի, Մանուէլի և այլոց գործերը:

Այս բարբ արարումներից յետոյ՝ այլ ևս դիւրին չէ հասկանալ և այն սխալը, որ սպրդել է Մեսրոպ Երէցի տպագրուած ընդարձակ խմբագրութեան մէջ, որով այս «Համագասպը... Քրիստոսի նահատակ Ս. Վարդանայ հայր»ը կոչուած է Մանուէլի «եղբօր Մուշեղի որդի»²:

Մենք տեսանք որ Մ. Երէցի համառօտ տպագրուած խմբագրութեան մէջ Համագասպին նախ փորձել են դարձնել Մանուէլի որդի, որ հերքուեց ընդարձակ Մ. Երէցով. յետոյ էլ ըստ երկու խմբագրութեանց ևս Մանուէլը դարձաւ Վասակի որդի, ուրեմն և Մուշեղի եղբայր, մինչդեռ մենք տեսանք որ ըստ ժամանակից Բուզանդարանի Մանուէլն Արտաշէսի որդին էր: Ոչ Փարպեցին և ոչ էլ Խորենացին, որից ևս շատ է օգտուում Մ. Երէցը, այսպիսի կռուան չեն տալիս, ուստի մեզ թուում է, որ Մ. Երէցն ինքը, «Ծաղկաբաղ» արողը և կամ խմբագրողը չեն կարողացել հասկանալ Բուզանդարանի «քոյրաթիւ» բառի իսկական նշանակութիւնը, որ հազիւ այժմ Քաջանց վէպի օգնութեամբ պարզուում է, ուստի ընկել է հակասական ենթադրութեանց մէջ և Վասակի ամենակրտսեր ու հարազատ եղբօրը վերջիվերջոյ դարձրել է նորա որդի և թոռ: Արդեօք այս դէպքում նա ևս Օրմանեան սրբազանի պէս «բնական կապակցութեան» և կամ «տարիներու անյարմարութեան» հաշիւներ էլ արել է, անհաւանական չէ, եթէ ի նկատի

1. Խորեն. Գ, ծա, 242—244:

2. Պատմ. Մնացորդաց ժա, 133, 135. Զեռագիր Մայր Աթոռի

առնենք, որ հէնց այս տեղ Մ. Երէցի ընդարձակ խմբագրութեան տպագիրը, բայց ոչ ձեռագիրը ասում է թէ Համազասպը «Մուշեղի որդին անկասկած հասակաւ» էր, որին «փախցրին Տայք», ուր «գարգանում էր»: Եւ ուրեմն Ս. Վարդանայ հայր Համազասպը է և մնում է Վարդանի, Վասակի և Համազասպունու հարազատ և ուրացող Վահանի խորթ, այսինքն համահայր, բայց ոչ համամայր եղբայրը ¹:

1. Ղ. Փարպեցին Վրկան տարագրուած ութ քահանաների հետ յիշում է շղթայակապ երեսուն երեք նախարարներից անուն անուն երեսուն և մէկ հոգի, որոնցից «ի տոհմէն Մամիկոնէից Համազասպեան և Համազասպ և Արտաւազդ և Մուշեղ» (Բ, խէ, էջ 86): Մենք վերեր տեսանք, որ Փ. Բուզանդը միևնոյն անունն ունէր անխտիր վեց անգամ Համազասպեան, մի անգամ Համազասպէ [ի, սևուկան] և մի անգամ Համազասպ (Բուզ. Ե, լէ, էջ 249—250): Մենք առաջինք, որ այդ պէտք է լինի Ս. Վարդանի հայրը, որ Փարպեցին Համազասպ[այ] է կոչում (Ա, ժը, էջ 37), ինչպէս և Պորենացին ևս հինգ անգամ Համազասպ[այ. Գ, ծա, 242—243, ծե, 249]: Արդ Ս. Վարդան զօրավարի հօր այս Համազասպեան — Համազասպի որդուն, Վարդանի կրտսերադոյն եղբորը Պորենացին կոչում է, թէև միայն մի անգամ, Համազասպեան (Գ, ծը, 256), ինչպէս և Փարպեցին բացի վերոյիշեալ առաջին վկայութիւնից երկու անգամ ևս Համազասպեան (Ա, ժը, էջ 37. Բ, լթ, 72), իսկ մի անգամ ևս Համազասպ[այ. Բ, լ, 58], չնայելով որ նա պէտք է այդ անունները տարբերէր, երբ միաժամանակ վերին օրինակում ունի և Համազասպեան և Համազասպ: Անտարակոյս Եղիշէի յիշած Համազասպեանը և Համազասպը տարբեր անձեր են, որոնցից և ոչ մէկը չէ կարող լինել Վարդանի հայրը, որ մեռել էր Շապուհ Պարսկի թագաւորութիւնից 416—417 թուականից առաջ (Պորեն. Գ, ծե, էջ 249), այլ եղբայրը: Այս երկուսից Համազասպը, որ բոլոր միւս նախարարների հետ Պերդի թագաւորութեան վեցերորդ տարին վերագործաւ Հայաստան (Ղ. Փարպ. Գ, կը, էջ 110) Ե. Ղ. Փարպեցու թղթի առաջաբանում—որ ի հարկէ Փարպեցունը չէ—յիշուած «մեծ և պատուական նախարար Համազասպը» (էջ 186), որ միևնոյն թղթում յիշուած Համազասպն է (էջ 195) ի հարկէ, ինչպէս որ թեթև համեմատութիւնն իսկ ցոյց կը տայ: Այս ենթադրութիւնն աւելի ոյժ է ստանում շնորհիւ այն հանգամանքի ևս, որ

Այժմ տեսնենք ս. Սահակի դուստր Սահականուշի ծագումը: Ո՞վ էր ս. Սահակի կինը, մեզ յայտնի չէ պատմագրութիւնից, բայց նորա մայրը, Ներսէս Մեծի կինը «Սանդուխտն էր Մամիկոնեան... ազգից... և սորահայրը Վարդան Մամիկոն»¹:

Արդ պատուիւթեան այս շրջանում կան երկու Մամիկոնեան Վարդան, հայր և որդի. Վասակ սպարապետի անդրանիկ եղբայրը և Մամիկոնեանց նահապետը, Քաջանց վէպի «Քաջ Վարդանը» (№ 3), և սորա որդին: Հօրն սպանեց Արշակ Բ.-ի հրամանով Վասակը, իւր հարազատ եղբայրը, որից յետոյ ծնուեց որդին, ուրեմն մի յետամնայ՝ postumus²: Այս Վարդան «Մանուկը», Քաջանց վէպի «Վառիկ Վարդանը» (№ 2), որ Ներսէսի կաթուղիկոսութեան ժամանակ ծնուեց, չէր կարող ի հարկէ այն տարիքի դուստր ունենալ, որ Ներսէսին կին լինէր. կրմնայ ուրեմն սոցա հայրը, որ կարող էր այդ միջոցին հասած դուստր ունենալ: Վարդանն ուրեմն Ներսէսի աներն էր—մի նոր հանգամանք ևս Ներսէս Մեծի և Արշակ Բ.-ի ընդհարումները հասկանալու—և Սահականուշի տատի հայրը, իսկ Համազասպը ինչպէս գիտենք, Վարդանի, Վասակի, Վահան Ուրացողի և Համազասպուհու կրտսեր եղբայրը, ուրեմն Սահականուշի տատի հօր՝ Վարդանի, այսինքն Սահականուշի մօրական մեծ պապի, եղբայրը:

Մինչդեռ Ներսէս Մեծը ըստ Մեսրոպ Երէցի իւր կնոջ հետ երեք տարի կեսաբխայում ապրելուց և սորա մահից յետոյ գալով Հայաստան՝ դառնում է Արշակ Բ.-ի սենեկապետ, ըստ Մ. Խորենացու նա կեսաբխայից գնում է Բիւզանդիոն «Առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ որումն

Փարպեցին առհասարակ մօտ է եղել Վրկանից վերադարձող նախարարներին, յատկապէս Արշաւիր Կամսարականին (Բ, ծի, 101. ծը, 104—105) և այս Համազասպին. որ, ինչպէս թղթի առաջաբանում էլ յատկապէս ասուած է, Մամիկոնեան է:

1. Սոփերք Հայկ. Բ, էջ 14: Պատմ. Մնացորդաց Հայոց, Ա, 57:

2. Բուզ. Դ, ժը, 131—132:

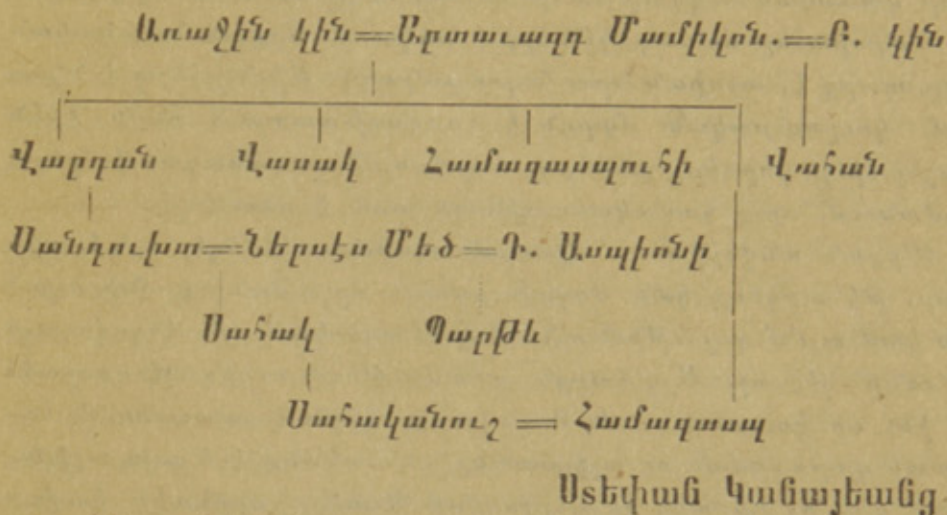
իշխանի մեծի»¹։ Եւ որովհետեւ Մ. Խորենացին ոչինչ չի յիշատակում Մ. Երէցի այս պատմածի մասին, իսկ մի այլ տեղում ս. Սահակի համար ասում է «Որդի մեծին Ներսէսի»², ուստի Խորենացուց, կարծես, հետևում է, որ Ներսէս մեծի կինը, ուրեմն ս. Սահակի մայրը, ոչ միայն Մամիկոնեան չէ, այլ և գուցէ և հայ չէ։ Մ. Խորենացու աւանդածը Մ. Երէցի հետ համեմատելու թուում է, որ Ասպիոնի դուստրը Ներսէսի երկրորդ կինը եղած լինի, որից և կը հետևէր, որ Ներսէսը կամ երկկին էր— որ շատ հաւանական է, մանաւանդ որ տակաւին աշխարհական էր— և կամ երկրորդ անգամ ամուսնացած իւր առաջին կնոջ մահից յետոյ։ Այսպէս թէ այնպէս, եթէ Ներսէսը իւր առաջին կնոջ մահից յետոյ կին առած լինի Ասպիոնի դուստրը, ապա ուրեմն անորոշ կը մնայ, թէ այս երկու կնոջից ո՞րն է ս. Սահակի մայրը։

Սակայն ինձ թուում է, որ դոնեա ս. Սահակի մօր խնդրի վերաբերութեամբ աւելի հաւանական է Մ. Երէցի վկայութիւնը։ Եւ ահա թէ ինչու նախ Մ. Խորենացու խօսքն անորոշ է, արդեօք Ներսէսը վերջիվերջոյ Ասպիոնի դուստրը կին առել է, թէ ոչ. և ապա Ասպիոնի, անուան նայելով, հայ լինելը տարակուսական է. իսկ յոյն լինելու դէպքում անհաւանական է օտար ամուսնութիւնը զրադաշտականութիւնից նորադարձ հայ ազատանու՝ և նուիրապետութեան համար։ Միւս կողմից մոռանալու չէ որ զրադաշտական մերձամուսնութիւնը, քացի հայոց արքաների քաղաքական օտար ամուսնութեանց դէպքերից, ոչ միայն Գ. այլ և տակաւին Ե. տարում տեղում էր, ինչպէս կարելի է համարձակ եզրակացնել Աշտիշատի և Շահապիւփանի ժողովների որոշումներից։ Այսպիսով միայն մասամբ պարզւում է արքայական, հայրապետական տան և Մամիկոնեանց մտերմութիւնը, ուստի և հասկանալի Համազասպի և Սահականուշի ամուսնութիւնը։ Վերջապէս շեշ-

1. Խորեն. Գ, Ժգ, 202։

2. Անդ, Գ, խթ.

տեղում է և այն պարագան որ Մ. Երէցն աւելի հանգա-
մանօրէն է պատմում, գիտէ Ներսէսի աներոջ ու կնոջ
անունը, աղգանունը, վերջինիս մահը, թաղումը ևս Ահա
այս ճիւղագրութիւնը. որով մեր բուն խնդիրն ըստ էութեան
չի փոխւում:

(Չարունակիի)

